

Revan'dan Erivan'a*

Ahmet Toksoy*

Özet

Milattan önceki dönemlerden başlayarak Türklerin anayurdu haline gelen bölgelerden birisi de Azerbaycan ve Kafkaslardır. Bölgenin bir Türk yurdu haline gelmesi özellikle Selçuklu Sultanı Alp Arslan zamanında Türk iskân hareketi ile tamamlandı. Azerbaycan'daki Türk hâkimiyetinin parçalanma emareleri göstermesi üzerine Ruslar, Osmanlı ve İran'daki Türk hâkimiyetinde yaşayan Ermenilerle de anlaşarak Azerbaycan hanlıklarını sıkıştırmaya başladılar. Rusların Azerbaycan hanlıklarını işgal etmesinden sonra İran ile Ruslar arasında yapılan savaşta da İran ordularının mağlup olması üzerine iki devlet arasında Gülistan Antlaşması imzalandı.

Anahtar Kelimeler: Türk, Azerbaycan, Kafkaslar, Osmanlı, Ruslar

From Revan to Erivan

Abstract

Starting from the periods before Christ where has become one of the region that the mainland of the Turks is The Azerbaijan and The Caucasus. Of the region to become a Turkish mainland, especially in the time of Seljuk Sultan Alp Arslan, with the Turkish settlement movement is completed. After the showing signs of the fragmentation of Turkish domination in Azerbaijan, the Russians began to compress the Azerbaijani Khans by making agreement with the Armenians who live in Turkish domination in the Ottoman Empire and Iran. After the Russians occupied the Azerbaijani Khanates the Gülistan Treaty was signed between the two states on the defeat of the Iranian armies in the war between Iran and the Russians.

Keywords: Turks, Azerbaijan, Caucasus, Ottoman, Russians.

Milattan önceki dönemlerden başlayarak Türklerin anayurdu haline gelen bölgelerden birisi de Azerbaycan ve Kafkaslardır. Bölgenin bir Türk yurdu haline gelmesi özellikle Selçuklu Sultanı Alp Arslan

* Bu makalemi rahmetli eşim Doç. Dr. Nurcan TOKSOY'un hatırasına ithaf ediyorum.

* Yrd. Doç. Dr., Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ahmet.toksoy@adu.edu.tr. (ORCID ID: 0000-0002-9176-0165).

(Makale Gönderim Tarihi: 09.07.2017, Makale Kabul Tarihi: 16.10.2017).

zamanında Türk iskân hareketi ile tamamlandı. 26 Ağustos 1071'de kazanılan Malazgirt Meydan Muharebesi ile Azerbaycan ile birlikte Anadolu'da Türk hâkimiyeti tesis edildi¹. Azerbaycan'da başlayan Türk hâkimiyeti, Selçuklulardan sonra Çingizli, Timurlulardan sonra Kara ve Ak-koyunluların eline geçti. Özellikle Doğu Anadolu ve Azerbaycan bölgesindeki Türkmen boylarını hâkimiyetinde birleştiren Ak-koyunluların inkırazından sonra Safeviler, bölgede Türk hâkimiyetinin sahibi oldular. Ne var ki, iki Türk devleti Osmanlı Devleti ile Safeviler arasında başlayan hâkimiyet mücadelesi, bölgedeki Türk varlığının yıpranmasına neden oldu. İki Türk devletinin yaptığı sonu gelmez mücadelesinden yararlanan Rusya oldu. 1552'de Kazan'ı işgal ederek Volga havalisine yerleştikten sonra Astrahan'ı işgal ederek Azerbaycan'a komşu oldu². Rusya'nın Kafkaslara kadar inmesini hoş karşılamayan Osmanlı Devleti, Astrahan'ı ele geçirmek istediye de başarılı olmadı³. Ancak, İran'daki Türk hâkimiyetinin durumunun zayıflığını gören Rusya, 1715'de bu devlete karşı harekete geçerek Kafkaslara inmek için faaliyetlerini artırdı. Kafkas Müslümanlarının uyarıyla tehlikenin büyüklüğünü gören Osmanlı Devleti, Rusya'ya karşı harekete geçerek Petro'ya verdiği nota ile Rusların daha fazla yer işgal etmelerine kısa süreliğine de olsa mani oldu. Ne var ki, daha sonra Petro, 1724'de Osmanlı Devleti ile anlaşmaya muvaffak olarak Şirvan'ın kuzeyinde Azerbaycan topraklarının bir kısmını işgal etmeyi başardı. Azerbaycan'ın diğer kısımları da Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girdi⁴.

İran'da Afşarların hâkimiyeti ele geçirmesi üzerine hükümdar olan Nadir Şah Azerbaycan'ı yeniden hâkimiyet altına aldı. Nadir Şah'ın Azerbaycan tarihine çok önemli etkisi vardır. Osmanlı Devleti'ne başvurarak, iki devlet arasındaki düşmanlığın bitmesini istemişse de karşı taraftan herhangi bir cevap gelmediğinden dolayı bu girişimi sonuçsuz kaldı. Hatta Nadir Şah, Azerbaycan'ın Osmanlıların elinde kalmasını, fakat Irak'ın da kendi hâkimiyetine bırakılması teklifi de değerlendirilmedi⁵. Nadir Şah'ın ölümünden sonra Azerbaycan

¹ Mehmet Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, İstanbul 1993, s. 13.

² Saray, *a.g.e.*, s. 14.

³ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara 1966, s. 86.

⁴ Saray, *a.g.e.*, s.15.

⁵ Saadettin Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, Ankara 2006, s. 31-32.

Türkleri, Şirvan, Şeki, Taliş, Karabağ, Kuba, Gence, Revan ve Bakü hanlıklarına bölünerek parçalandı⁶. Komşuları tarafından gelen tehditler üzerine Azerbaycan hanlıkları Osmanlı Devleti'ne müracaat ederek destek istediler. Hatta 1747'de Şeki Hanı Hacı Çelebi Han, 1751'de Gence Han'ı Şahverdi Han, 1760'da Şirvan Han'ı Mehmet Han gönderdikleri mektuplarla Osmanlı Devleti'nin hizmetinde olduklarını ifade ettiler⁷. Bu mektuplar, Osmanlı Devlet adamlarını Azerbaycan ve Dağıstan'ı fiilen Osmanlı kontrolüne alma fikrine sevk ettiyse de ve devletin içine düştüğü durumdan kurtulamadığı için Azerbaycan'ı kendine bağlayamadı⁸.

Azerbaycan'daki Türk hâkimiyetinin parçalanma emareleri göstermesi üzerine Ruslar, Osmanlı ve İran'daki Türk hâkimiyetinde yaşayan Ermenilerle de anlaşarak Azerbaycan hanlıklarını sıkıştırılmaya başladılar. Azerbaycan üzerine yapılan Rus istilası Gence'den başladı. Gence'den Lenkeran'a kadar uzanan sahil hanlıkları Rusya tarafından işgal edildikten sonra, sıra Azerbaycan'ın iç kısımlarına geldi. Ruslar Şeki Hanlığını işgal ederek işi başlardılar. Şeki'den sonra Şirvan Hanlığı da Rus tehdidi altına girdi. 1820'ye kadar Rus baskısına karşı koymaya çalışmış ve Osmanlı Devleti'nden yardım istediysen de yardım alamadı. Bunun üzerine İran'dan yardım istedi. Ondan beklediği yardımı alamayınca Rusların işgaline karşı koyamadı ve Şirvan Rusların hâkimiyetine girdi. Azerbaycan'da Rus işgali başlayınca Osmanlı Devleti'nden ilk yardım isteyen hanlık Karabağ olmuştur. Ancak Osmanlı Devleti'nden istediği yardımı alamayan Karabağ'ı hanı İbrahim Halil, İran'daki Kaçar hanedanının Ağa Muhammed Han'a ittifak yaparak, onunla birlikte Ruslara karşı mücadeleye atıldı. Fakat Ağa Muhammed Han'ın daha sonra Ruslarla anlaşması üzerine İbrahim Halil Han'da Rusların nüfuzunu kabul etmek zorunda kaldı. Ancak bu duruma fazla dayanamayarak İran'ın yeni hükümdarı Feth Ali Han'dan yardım istedi. Bu yardım isteğini öğrenen Ruslar hanın evini basarak bütün ailesini şehit ettiler. Yerine oğlu Mehdi Kulu Han geçtiyse de Rus entrikalarından bıkan yeni Karabağ hanı, öldürülme korkusuyla İran'a

⁶ Saray, *a.g.e.*, s. 15.

⁷ Saray, *a.g.e.*, s. 15.

⁸ Saray, *a.g.e.*, s. 15.

kaçınca 1822'de Karabağ, Ruslar tarafından işgal edildi. Bunların arkasından İlisu ve Nahçıvan hanlıkları işgale uğradı⁹.

Rusların Azerbaycan hanlıklarını işgal etmesinden sonra İran ile Ruslar arasında yapılan savaşta da İran ordularının mağlup olması üzerine iki devlet arasında Gülistan Antlaşması imzalandı. 12 Ekim 1813'de imzalanan bu antlaşma Azerbaycan'ı ikiye böldü. Bu antlaşmanın en önemli yanı, İran Şahının Rusya'nın Kafkaslarda işgal ettiği toprakları Rusya'nın bir parçası olarak tanıması ve bu toprakların Dağıstan bölgesinden başlayıp Arpaçay-Aras nehirlerine kadar uzanmasıydı. Esasen da bu bölge Kuzey Azerbaycan ve Gürcistan topraklarını içine alıyordu. Fakat İran yönetimi büyük kayıpları olduğu için bir müddet sonra bu antlaşmaya uymamaya başladı. Nihayet ikinci Rus-İran harbi 1826'da başladı. Bu harpte de İran yenilerek 21 Şubat 1828'de Türkmençay Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma, Gülistan Antlaşması ile Rus hâkimiyetine giren topraklara ilave olarak Revan ve Nahçıvan'ı da kattı¹⁰.

Türkmençay Antlaşması bir yandan Tras-Kafkasya üzerindeki Rus-İran rekabetine son verirken, diğer yandan da zayıflayan İran'ı Rusya'nın ticari ve siyasal etkinliği altına soktu. Böylece İran, Rusya'nın bölgedeki hâkimiyetini tanımış oluyordu. Bu anlaşma ile Revan ve Nahçıvan, Aras Nehri'nin kuzeyi ve Lenkeran'ın da yer aldığı Taliş Hanlığı'nın bir bölümü Rusya'ya terk edildi. Ruslar bölgede iyice yerleştikten sonra İran bölgedeki etkinliğini kaybetti. İran'da yaşayan Ermeniler Karabağ ve Gence bölgelerine göç ettirilerek yerleştirildiler. 20 Mart 1828'de Çar I. Nikolay, Türkmençay Antlaşmasını onayladıktan sonra 21 Mart 1828'de Ermeni vilayetinin kurulması ile ilgili fermanı da imzaladı¹¹. Böylece Güney Kafkasya'da İran'ın hâkimiyetinde yaşayan Ermeniler, Rusya'nın hâkimiyetine girerken Eçmiyazin Katolikosluğu da Rusya'nın sınırları içerisine dâhil edildi¹². Bu rekabeti uzaktan izleyen

⁹ Mehmetzade Mirza Bala, "Revan", *İslam Ansiklopedisi*, IV, İstanbul 1954, s. 212-215; Saray, *a.g.e.*, s. 19-20.

¹⁰ Saray, *a.g.e.*, s. 20-21.

¹¹ İntikam Beşiroğlu, "19-20. Yüz yılda Ermenistan'daki Azeri Türklerinin Göç Ettirilmesi ve Soykırım Gerçekliği", *Avrasya Dosyası*, ilkbahar, 2001, VII/1, s. 456; Revan'ın işgali Eçmiyazin Kilisesi tarafından kutlanmış ve Rus Çar'ına Ermenistan memleketinin kralı unvanı verilmiştir. Bkz. Fahir Atabek, *Doğu Cephesi* (1919-1921), s. 3.

¹² Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, s. 54-56.

Osmanlı Devleti de kısa bir süre sonra benzer tavizler verecekti. Zira Türkmençay Antlaşması'ndan birkaç ay sonra başlayan Osmanlı-Rus savaşları kısa sürede Balkan ve Kafkas cephelerinde birbirini izleyen bir seri Osmanlı yenilgisine dönüştü¹³.

Esasen 1828 yılı Revan için önemli bir dönüm noktası oldu. Çünkü Revan bölgesinde yapılanlar, daha sonra Rus işgaline girecek olan Doğu Anadolu'da yapılacak olanların ilk işaretidir. Zira 1828'den önce Revan'ın nüfusunun % 80'i Müslüman Türk'tü. Hatta Ruslar Erzurum'a doğru ilerlerken, yapılan anlaşmaya uyarak onları nümayişle karşılayan ve Ruslara açıkça sempati göstermiş olan yüz bin Ermeni, Erzurum ve Eleşkirt bölgesinden, Rusya'ya geçerek Türk halkının sürgün edildiği Karabağ, Revan, Ahılkelek ve Ahıska bölgelerine yerleştirildiler¹⁴. 1832'de yapılan ilk resmi Rus nüfus sayımına göre, Anadolu ve İran'dan göçürülen Ermenilerin bu bölgeye yerleştirilmelerine rağmen Karabağ'ın nüfusunun %64'ü Türk, %34'ü Ermeni idi¹⁵.

Rusya, bu savaştan sonra hem Osmanlı Devleti hem de İran'a karşı Kafkasya'da bir tampon bölge oluşturmaya karar verdi. Sonuçta 1723'den beri temas halinde buldukları iki Hıristiyan unsurdan yani Gürcü ve Ermenilerden, ikincisini tercih eden Ruslar, 1828 Türkmençay ve 1829 Edirne Antlaşmaları'nın tespit ettiği sınırlara çekilirken İran ve Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenileri göç ettirerek özbeöz Türk şehri olan Revan merkez olmak üzere yarattığı tampon bölgeye yerleştirdi¹⁶. Pek tabidir ki, bu savaş sırasında pek çok Ermeni, daha iyi bir hayat şartları elde edeceklerini ümit ederek Rusya'ya göç etti. Fakat

¹³ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905–1920*, Çevr. Nuray Mert, İstanbul 1988, s. 25.

¹⁴ Nurcan Toksoy, *Revan'da Son Günler Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine*, Ankara 2007, s. 30; Richard G. Hovannisian, *Armenia on The Road to Independance 1918*, Los Angeles 1967, s. 8; Justin Mc Carthy, *Otoman Archives Yıldız Collection The Armenian Question*, İstanbul 1989, s. 74; Gürün, *a.g.e.*, s. 57; W.E.D. Allen, Poul Muratoff, *1828–1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara 1966, s. 42-43; Emin Arif (Şihaliyev), *Kafkasya Jeopolitiğinde Kafkasya, İran, Türkiye Rekabetleri ve Ermeni Faktörü*, Ankara 2004, s. 17; Fahrettin Kızıoğlu, "Armenya Yukarı-Ellerde 2700 Yıllık Türk Varlığı, Ermenilerin Rus İstilasına Alet Olması ve Mezalimi", *XX. Yıl Armağanı Ermeniler Hakkında Makaleler ve Derlemeler*, II, Ankara 1978, s. 58-59.

¹⁵ Bala, *a.g.e.*, s. 216.

¹⁶ Kemal Beydilli, "1828–29 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XIII/17, 1988, s. 368.

onlar, iyi hayat şartları yerine baskı ve zulüm ile karşılaştı. Rus Çarı I. Nikola, kendisinin Osmanlı topraklarında yaşayan bütün Hıristiyanların en yüksek mevkideki koruyucusu olduğu iddiasını sürekli olarak ileri sürdü. Ancak bu çar zamanında Ermenilerin milli varlıklarını yeniden oluşturma yönündeki bütün ümitleri suya düştü. Çünkü Rus yetkililer Revan'ı herhangi bir sömürge toprağı olarak yönettiler¹⁷.

Çarlık Hükümeti, işgal ettiği bu bölgelerde daha sonra Ruslaştırma politikası yoluna giderek Ermenilerin *Büyük Ermenistan* hayallerinin ortaya çıkmasını engellemeye çalıştı. Çünkü Çarlık Rusya'sının ekonomik, politik çıkarları, bağımsız Ermenistan fikirleriyle çakışıyordu. Ancak bağımsız Ermenistan konusunda Rusya'ya yönelen Ermeni politikacılar, Rusya'nın amacının ve Çarlık Hükümeti'nin geleneksel politikasının Ermeni kitesinin emellerini gerçekleştirmekten ziyade, Ermenilerin yaşadıkları toprakları işgal etmek, esaret ve sömürü altına almaktan ibaret olduğunu anlayamadılar¹⁸.

Böylece Ermeniler, Rusya'dan beklediklerini bulamadılar. Ruslarla Ermenilerin balayı dönemleri fazla uzun sürmedi. XIX. Yüzyılın ilk yarısında, Çarlık rejiminin kaynaştırma siyasetine tepki gösteren Ermenilerin Rusya ile ilişkileri zamanla gerilmeye başladı. Çünkü Ermeniler, "*Büyük Ermenistan'ın*" kurulması konusunda Rusya'dan somut adımlar bekliyorlardı. Özellikle Doğu Anadolu bölgesindeki Türk toprakları üzerinde Ermeni devletini kurmak istiyorlardı. Çarlık Rusyasının kendi menfaatlerine öncelik veren ve derin Kafkasya politikasından memnun kalmayan Ermeniler, Osmanlı topraklarında başvurdukları yöntemle Rus yöneticilerinin hayatlarına yönelik suikastlar düzenlemeye başladılar¹⁹.

Revan ve çevresine yerleştirilen Ermenilerle yalnızca Ruslar değil aynı zamanda Avrupalı devletler de ilgilenmeye başladılar. Bu devletler tarafından yürütülen misyonerlik faaliyetleri bu coğrafyaya kaydırıldı.

¹⁷ Salahi Sonyel, *Türk-Ermeni Çıkmazı Barışma Ümitleri*, Çvr. Hasan Ünal, Ankara, s. 25.

¹⁸ Boryan, B. A., *Armeniya Mejdunarodnaya Diplomatiya İ SSSR*, Cast II, Moskova 1929, s. 15; Yıldırım, Hüsametdin, *Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri (1914-1918)*, Ankara 1990, s. 31.

¹⁹ Toksoy, a.g.e., s. 2007: 30. Böyle bir suikastı Kafkasya Genel Valisi olan Prens Grigori Golitsin'e karşı düzenlemişlerdi. Bkz. Aygün Attar, "Rus Albayları Ermeni Terörünü Açıklıyor", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Şubat 2003, S. 1, s. 31.

Bu misyonerlik cemiyetlerinden birisi olan İsviçre Basel Misyonerlik Cemiyeti, Rusya'nın hâkimiyeti altındaki topraklarda Hıristiyanlaştırma faaliyetlerini Çarında desteğini alarak bu bölgede yoğunlaştırdı²⁰.

Bütün bu faaliyetler devam ederken Osmanlı-Rus Savaşı (1828-1829) başladı. Savaş iki cephede Balkan ve Kafkas cephelerinde şiddetli bir şekilde devam etti. Özellikle Ruslar, Kafkas cephesinde Kars'ı işgal ederek Erzurum önlerine kadar ilerlemeyi başardılar. Böylece Ermenilerin yardımları sayesinde Ruslar, Kars, Ahıska, Beyazıt ve Erzurum gibi önemli Türk kalelerini işgal etmeyi başardılar. Ve nihayet savaş Rusların üstünlüğü ile kapandı²¹. Nihayet 2/14 Eylül 1829'da Edirne'de imzalanan antlaşmayla Osmanlı Devleti, Rusya ile İran arasında daha önce imzalanan "Türkmençay Antlaşması" ile Rusya'ya bırakılan Revan ve Nahçıvan Hanlıklarının Rusya'ya ait olmasını tanıdı²². Aslında 1828yılı Revan için önemli bir dönüm noktası oldu. Zira bu tarihe kadar Revan'ın nüfusunun %80'i Türk'tü. Rus ilerlemesini sevinçle karşılayan ve onları sempati duyan binlerce Ermeni, Rus ordusu çekilirken onları takip ederek Revan, Ahılkelek ve Ahıska bölgesinde Rus hâkimiyetine giren bölgelere yerleştiler²³. Bu Ermeni göçmenlerle bölgenin nüfus yapısında önemli değişiklikler olmaya başladı. Çünkü Rusya işgal ettiği bu yeni bölgeye tampon görevini yerine getirecek olan zoraki Ermeni devleti kuracaktı.

Ruslara yardımcı olduğunu gördüğümüz Ermeni kilisesinin Katolikosu Nerses Aşdaragesi'nin, Rus Kumandanı General Paskeviç/Paskiyeviç'in emrinin aksine, bağımsız birlikler oluşturması ve Ermenistan'ın kralı gibi hareket etmesi Ruslar ile Ermeniler arasındaki iş birliğinin bozulmasına sebep oldu. Esasen Ermeniler bağımsız bir Ermeni devleti beklerken, Rus Çarı I. Nikola, onlar için bir beyanname yayınlayarak "Armiyanskaya Oblast" (Ermeni vilayeti) adını verdiği yeni tampon bölgeyi Rusya'nın ilhak ettiğini açıkladı. Özellikle Katolikos Nerses Aşdaragesi'nin Rusya içlerine sürgüne gönderilmesi,

²⁰ Turan, Ömer, "XIX. Yüzyılda Kırım, Kafkasya ve Civarında Misyonerlik Faaliyetleri", *Bellekten*, LXIV/241, Aralık 2000, s. 938-939.

²¹ Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi 1906-1918, I, Ankara 1995, s. 12.

²² Kurat, *a.g.e.*, s. 57.

²³ Allen, *a.g.e.*, s. 42-43; Hovannisian, *a.g.e.*, s. 8.

Ermenilerin Ruslara bağladıkları umutları ve bağımsızlık hayallerini bir defa daha söndürdü. Böylece Ruslar, hâkimiyeti altındaki Ermenileri, Osmanlı Devleti aleyhinde kullandı. Fakat hiçbir zaman Ermenilere vaat ettiği müstakil Ermenistan'ın kuruluşuna izin vermedi²⁴. Esasen Rusya, Ermenilere vaat ettiği hiçbir hususu yerine getirmeyince, Ermeniler de Rusya yönetimini protesto ettiler. Kısaca Rusya'nın oluşturduğu bu küçük Ermeni bölgesi, Ermenilerin arzu ettiği bir devlet olmaktan ziyade, Rusya'nın Türkiye ve İran sınırında bu iki ülkeye karşı yapacağı operasyonlar için bir atlama taşı görevini yapan tampon bölge oluşturdu²⁵.

Böylece Ermeniler, Ruslardan bekledikleri bağımsızlığı alamadılar. Bunun üzerine Haşadur Abovian ve Mikael Nalbandyan liderliğinde radikal bir Ermeni hareketinin büyüdüğü gözlemlendi. Bunun üzerine Rusya 1836'da Eçmiyadzin Katolikosu'nun gücü ve yetkileri sınırlandırıldı. Artık Katolikos'un tayini de doğrudan Çar tarafından yapılacaktı. Ermeni yazar Aknouni'ye göre, Ermeniler Çar tarafından aldatıldılar. Çünkü verilen vaatler yerine getirilmedi. Kısaca gönüllü askerlere ihtiyaç duyduğu zaman Ermeniler iltifatlara boğuluyordu²⁶.

Özellikle 1854-1855 Kırım Savaşında Rus-Ermeni yakınlaşması arttı. Savaş başlar başlamaz Türk hâkimiyetinde yaşayan Ermeniler Rus tarafına geçerek hem yardım ve hem de casusluk yaptı²⁷. Ancak Ruslar, verdikleri vaatlerin yerine getirilme zamanı geldiğinde ise gözlerini ve kulaklarını Ermenilerin sesine tıkanyordu. XIX. yüz yılın ikinci yarısından itibaren Ermeni politikalarında değişiklik yapmaya başladılar. Çünkü Ruslar, yardım gördükleri Ermenilerden ihanet gördükçe vermeği taahhüt ettikleri imtiyazlardan birer birer mahrum etmeye başladılar. Ruslara yardımda en önde giden Katolikos Nerses, 1857'de aniden öldü ki, bu yaşlı din adamının Ruslar tarafından öldürüldüğüne inanıldı. Bütün bunlara rağmen Ermeniler, Ruslara olan sadakatlerini inatla sürdürdüler²⁸.

²⁴ Saray, *a.g.e.*, s. 28; Toksoy, *a.g.e.*, s. 30.

²⁵ Hovannisian, *a.g.e.*, s. 10; Saray, *a.g.e.*, s. 36.

²⁶ Sonyel, *a.g.e.*, s. 25-26.

²⁷ Yavuz, Nurcan, "Rusya'nın Ermenisiz Ermeni Politikası ve Bu Alandaki Faaliyetleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, III, Erzurum 1995, s. 150.

²⁸ Sonyel, *a.g.e.*, s. 26; Yavuz, *a.g.e.*, s. 150-151.

Rus işgalinden sonra nihayet Revan, Nahçıvan, Gümrü, Yeni-Beyazıt ve Ordubad kazalarından oluşan ve aynı ad altında yeni bir vilayete merkez oldu. 1850'den sonra resmen kurulan Revan vilayetinin başında askeri bir vali bulunduruldu ve aynı zamanda vali muavini ile diğer yüksek Rus memurlarının katılımı ile bir vilayet meclisi oluşturuldu. Bu meclisten başka, yine Rus memurlarından oluşan bir vilayet mahkemesi, mahalli Şeyhül-İslam'ın başkanlığı altında Müslümanlara mahsus bir şer'î meclis kuruldu. 1868'de yapılan yeni taksim ile Revan vilayeti, Revan, Gümrü, Nahçıvan, Yeni-Beyazıt, Sürmeli, Daralagez, Eçmiyadzin²⁹ den ibaret yedi kazaya ayrıldı³⁰.

Özellikle Selçuklu fethinden beri Türk hâkimiyeti altında yaşamış olan Ermeniler, tarihlerinin hiçbir döneminde görmedikleri bir özgür ortama kavuştular. Öyle ki, Bizans İmparatorluğu'nun zulmü altında ezildiklerinden dolayı Büyük Türk hakanları Alp Arslan ve Melik-şah'ın saltanat yıllarında vergiden de muaf tutulmuşlardır. Yaşadıkları özgür ortamda Türk ülkesinin her bölgesinde yaşama imkânına sahip olan bu kavim, önce Rusya'nın daha sonra da Avrupa'nın gözdesi durumuna geldiği zaman yıllar yılı hâkimiyetlerinde yaşadıkları insanları, gözlerini kırpmadan öldürmek ve yok etmekten çekinmemişlerdir. Büyük bir sevgi ile karşıladıkları Ruslar dahi onlara Türklüğün verdiği yaşam şartlarını vermedi. 1800 ile 1878 yılları arasında Kafkaslar tamamen Ruslar tarafından işgal edilerek bu bölgede Rus idare tarzı ve kanunları geçerli oldu³¹.

Çar Petro'dan beri sıcak denizlere inmeyi kendilerine hedef koyan Ruslar, bu amaçlarını gerçekleştirmek için hem Kafkaslar hem de Doğu Anadolu bölgesine karşı işgalci bir politika takip etmişlerdir. Rusların işgal politikalarında onların en büyük yardımcıları Ermeniler olmuştur. Ruslar, bu önemli müttefiklerini Revan ve Karabağ'a yerleştirerek ödüllendirmişlerdir. Önemli bir Türk yerleşimi olan Revan böylece Ermenilerin bir merkezi haline getirilmiştir.

²⁹ Üç Kilise, Aras Nehrinin kuzeyinde ve Türkiye sınırına çok yakındır. Ermenilerin dini merkezi olarak kabul edilmiş, Ermeni patriği de burada ikamet etmiştir. Bkz. Edgar Ahmet Caferoğlu, "Azerbaycan Tarihine Umumi Bir Bakış", Azerbaycan Yurt Bilgisi, Yıl. 1, S. 1, İstanbul 1932, s. 9; David Marshall Lang, Armenia, Cradle of Civilization, London 1970, s. 158-159.

³⁰ Hovannisian, *a.g.e.*, s. 10; Bala, *a.g.e.*, s. 314.

³¹ Larcher, *Büyük Harpte Türk Harbi*, C. II, İstanbul 1928, s. 327.

Kaynakça

Allen, W.E.D., Poul Muratoff, *1828–1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara 1966.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi 1906-1918, I, Ankara 1995

Atabek, Fahir, *Doğu Cephesi (1919-1921)*.

Attar, Aygün, "Rus Albayları Ermeni Terörünü Açıklıyor", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Şubat 2003, S. 1.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hattı Hümayun, Nr. 156, 153, 224, 225/b

Beşiroğlu, İntikam, "19-20. Yüz yılda Ermenistan'daki Azeri Türklerinin Göç Ettirilmesi ve Soykırım Gerçekliği", *Avrasya Dosyası*, İlkbahar, 2001, VII/1.

Beydilli, Kemal, "1828–29 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XIII/17, 1988.

Boryan, B. A., *Armeniya Mejdunarodnaya Diplomatiya İ SSSR*, Cast II, Moskova 1929.

Edgar Ahmet Caferoğlu, "Azerbaycan Tarihine Umumi Bir Bakış", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Yıl. 1, S. 1, İstanbul 1932,

Emin Arif (Şihaliyev), *Kafkasya Jeopolitiğinde Kafkasya, İran, Türkiye Rekabetleri ve Ermeni Faktörü*, Ankara 2004.

Gömeç, Saadetin, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Ankara 2006.

Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983.

Hovannisian, Richard G. *Armenia on The Road to Independance 1918*, Los Angeles 1967.

Kırzioğlu, Fahrettin, "Armenya Yukarı-Ellede 2700 Yıllık Türk Varlığı, Ermenilerin Rus İstilasına Alet Olması ve Mezalimi", *XX. Yıl Armağanı Ermeniler Hakkında Makaleler ve Derlemeler*, II, Ankara 1978, s. 58–59.

Kurat, Akdes Nimet, *Rusya ve Türkiye*, Ankara 1990.

Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara 1966.

Lang, David Marshall, *Armenia, Cradle of Civilization*, London 1970.

Larcher, *Büyük Harpte Türk Harbi*, C. II, İstanbul 1928.

Mc Carthy, Justin, *Otoman Archives Yıldız Collection The Armenian Question*, İstanbul 1989.

Mehmetzade Mirza Bala, "Karabağ", *İslam Ansiklopedisi*, VI, İstanbul 1988.

Mehmetzade Mirza Bala, "Revan", *İslam Ansiklopedisi*, IV, İstanbul 1954.

Saray, Mehmet, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, İstanbul 1993.

Saray, Mehmet, *Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri*, İstanbul 2003.

Sonyel, Salahi, *Türk-Ermeni Çıkmazı Barışma Ümitleri*, Çvr. Hasan Ünal, Ankara.

Swietochowski, Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905–1920*, Çvr. Nuray Mert, İstanbul 1988.

Toksoy, Nurcan, *Revan'da Son Günler Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine*, Ankara 2007.

Turan, Ömer, "XIX. Yüzyılda Kırım, Kafkasya ve Civarında Misyonerlik Faaliyetleri", *Bellekten*, LXIV/241, Aralık 2000.

Yavuz, Nurcan, "Rusya'nın Ermenisiz Ermeni Politikası ve Bu Alandaki Faaliyetleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, III, Erzurum 1995.

Yıldırım, Hüsamettin, *Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri (1914-1918)*, Ankara 1990.